

TÓTH KÁROLY

Nemzet vagy nemzeti kisebbség?*

Baj van a fogalmakkal. Nemcsak idehaza, másutt is - a szakirodalom az egyik legtöbbet használt fogalmunkkal, a nemzettel sem tud mit kezdeni. Én most mégsem pusztán terminológiai kérdésként szeretném a címben szereplő fogalmakat felvetni. Nem is lehet elvárni, hogy egy húsz-huszonöt perces előadás ilyen igénnyel lépjen fel, azt azonban már megteheti, hogy - legalább jelzésszerűen - a kérdés fontosságára a figyelmet felhívja. Néhány anekdotaszerű történetet mondanék el, s kísérletet teszek az értelmezésükre.

Az első. Zvara professzor¹ 1985 szeptemberében Budapesten a csehszlovák-magyar történész vegyes bizottság ülésén azt fejtegette, hogy a hivatalos csehszlovákiai nemzetiségi politikának az egyik jövőbeli (tehát immár mai) feladata az itt élő magyarság nemzetiségi tudatának elmélyítése. Ez az akár meglepőnek is nevezhető (1985-ben pedig igencsak az volt) kijelentése azonnal más értelmet kapott, amikor tovább hallgattuk a professzor szavait, aki szerint mindegyik azért van szükség, mert a csehszlovákiai magyarság még túlságosan erős nemzeti tudattal rendelkezik. Azt, hogy mit is ért a nemzetiségi tudat fogalma alatt, bármily nagy érdeklődéssel is kérdezett rá a jelen lévő magyar történészek népes tábora, nem volt hajlandó kinyilatkoztatni. Így csak megsejtésekre és találgatásokra szorítkozhatom magam is e kijelentés értelmezésekor.

De még mielőtt ilyen messzire mennék, hadd jegyezzem meg: Zvara professzor szavai, még ha először is hallottam, ismerősen csengtek. Nemcsak azért, mert az elmúlt húsz-negyven évben a nemzetiség fogalmának hivatalossá tétele révén annyi szó esett a nemzetiség azonosságtudatáról, öntudatáról, hogy már eszünkbe sem jut elgondolkozni azon, mit kell értenünk alatta, hanem mert Szabó Rezső² 1968 decemberében Ótátrafüreden³ elmondott beszédére rímelt. Ez persze az ismert körülményekből és a két személyiség eltérő sorsából adódóan csak amolyan kecskerím, de mégiscsak rím, amelyet érdemes észrevennünk.

Ha jól értelmezem Zvara professzor szavait, a nemzeti és a nemzetiségi tudat szembeállítására sok egyéb tényező mellett, minőségi különbségre utal, mégpedig abban az értelemben, hogy ha sikerül egy csehszlovákizált vagy szlovákizált magyar nemzetiségi öntudatot kialakítani a kisebbség körében, megszűnhet immár az anyanemzet irányába gravitálni, s helyette érzelmileg is a közös hazát választja hetven év ügyebár hetven év, ez alatt amúgy is sok minden megváltozott már. Ez igaz! Csak hát Szabó Rezső is hasonlóképpen próbálta alátámasztani ama bizonyos elméletét a Magyarország határain túl élő nemzeti kisebbségek más-más nemzeti identitástudatáról, nemzetiség voltáról, új nemzetté válásáról. E mögött a minden kétséget kizáró (bár nem feltétel nélküli!) elmélet mögött ugyan a Zvaraéval ellentétes irányú lojalitásbizonyítás munkáit, persze nem a mindenkor hatalommal szembeni, hanem a mostani Csehszlovákia iránti lojalitást. A történelem nagy kópé, alig múlik el tizenöt év és a maga szellemességével egy fájdalmas barackot nyom az ember fejére.

Számomra mégis ekkor vált igen fontossá ez a „nemzetiség kontra nemzeti kisebbség” kérdés. Hiszen, ha komolyan végiggondoltam, igazat kellett adnom mind Zvara professzornak, mind Szabó Rezsőnek, hogy elméleteikben az egyik közös pont, a megváltozott identitástudat, voltaképpen igaz (az más kérdés, hogy milyen következtetést vonnak le ebből, és más-más előjellel mire jó ez nekik), de az is világossá vált előttem, hogy a kérdés lényege sikkad el valahol, ha csak az ilyen (egyébként is szembeötlő) hasonlatosság alapján minősítem.

A következő anekdotám amolyan fogalmi-történelmi. A szakirodalom azokat a nemzetképződményeket jelöli a nemzetiség fogalmával, amelyek nem rendelkeznek még a nemzet összes, meglehetősen, épp a legfontosabb attribútumaival, mint a szuverén kollektivitás és

az államiság, annak minden lehetséges következményével egyetemben. Tehát a politikai lét hiánya teszi a nemzetet, illetve a leendő nemzetet nemzetiséggé, ezért a kultúrnemzet fogalmával is szokás jelölni azt. A leendő nemzet, mert rövid távon (de talán hosszú távon sem) nem tudja elérni politikai szuverenitását, létjogosultságát, egyenértékűségét a kultúra, ezen belül is annak egyik kollektív megnyilvánulási és ősi formája, a népi kultúra felmutatásával és demonstratív felértékelésével próbálja bizonyítani. (Csak megjegyzésképp mondom el itt, hogy a nemzeti kisebbség is az ilyen politikai szuverenitás hiányában, vagy ha ez csak formálisan adott, mennyire hasonló lépésekhez folyamodik.)

Mindez azért fontos számunkra, mert máris bevezet abba a fogalmi labirintusba, amely Közép-Európában a nemzet értelmezése körül kialakult. Századunk ezt az állapotot még azzal is súlyosbította, hogy a kultúrmemzeti lét tagadásaként megalkotta a valóráváltás reményeként létező államnemzet közép-európai koncepcióját, valamint a nemzeti kisebbség addig ismeretlen képződményét. Ne higgyük azonban, hogy ezzel körül is írtuk a problémát: a helyzetet tovább bonyolítja az olyan aterritoriális nemzetek/etnikumok jelenléte, mint a zsidóság vagy a cigányság, illetve a nemzeti diaszpóra-lét, szétszórtság e térségben, amelyekkel a hagyományos kultúr-, illetve államnemzeti koncepciók szinte semmit sem tudnak kezdeni.

A leírtakból a nemzeti fejlődés két fontos oldala bontakozik ki. Az egyik oldalon a kulturális öndefiníálás, a másik oldalon az erre épülő (vagy épp nem épülő) politikai kiteljesedés, amely a valós nemzeti létezés képeként jelenik meg. Csatlakozva Szabó Miklós történész álláspontjához, ezt a két oldalt, vagy immár típust nevének kell nevezni. Megnevezésben ugyan nincs hiány, és felesleges is lenne ezeket újabakkal szaporítani, csakhogy az eddigi megnevezések mind ugyanarra, a nemzetre vonatkoznak (pusztán fáziskülönbségeket jelezve), tehát gyakorlatilag szinonim fogalmak. Szabó Miklós merev (igaz csak gondolati) határvonalat húz e két típus között, s ezzel, úgy vélem, sikerült e gordiuszi csomón lazítania.

„Azonos nyelven beszélő és/vagy azonos felekezethez tartozó emberek közössége, amennyiben nem alkotnak társadalmi munkamegosztás-struktúrát, nem nemzet, hanem etnikum. Etnikumok nemzetté szervezése elsősorban komplett, minden lényeges társadalmi osztályt magába foglaló társadalmi munkamegosztás-struktúra létrehozását jelenti, csak másodsorban nemzeti állam szervezését⁴ - írja Szabó Miklós. Míg az etnikumba, mint természetes közösségbe az emberek beleszületnek, a nemzet azonban politikai közösség is (!), melybe „eltérően az előzőtől nem születnek bele a nemzet tagjai, hanem tudatos politikai elkötelezettséggel vállalják vagy elutasítják ezt a közösséget”. A nemzeti hovatartozás ilyen értelemben igenis választás, vagy nemzeti lelkületünknek jobban tetsző fogalommal élve, vállalás kérdése. Egyszerűbben fogalmazva, a magyar nemzet tagjának lenni mást jelent, mint magyarnak lenni. A különbség éppen a politikai érettség kérdésében rejlik, hogy a közösség mennyire képes önmaga tudatos megszervezésére. És ez véleményem szerint a nemzeti kisebbségre is vonatkoztatható, azzal a lényeges különbséggel, hogy a nemzeti kisebbség esetében az önszerveződésre való képesség tudata adott, és a kérdés számára nem az önszerveződés megindításaként, létrejöttéként merül fel, hanem az önszerveződő képesség tudatának megfelelő gyakorlati fenntartásaként. Fontos hozzátennem, hogy noha az etnikum és nemzet különválasztása minőségi különbségre utal, ez nem jelent magasabbrendűséget, hiszen a hagyományos kultúra is egyazon tágan értelmezett kultúra része; itt csak arról van szó, hogy egy közösség politikailag is meg kívánja-e szervezni magát, és ha nem teszi, attól a létjogosultsága még ugyanúgy adott. (Lásd a cigányság esetét, vagy a zsidóságot mint felekezetet stb.) Ezek szerint a nemzeti kisebbség tudata egy létező nemzeti tudat töredéke, s nem olyan, amelyet ki kell alakítani, vagy ami nincs, tehát nem fejlődési stádium, hanem adott realitás. A kérdés az, hogy mennyire kíván élni ezzel az adott (pontosabban a megváltozott) körülmények között, és bármelyik alternatívát választja is, mindkettő

megalapozott, létjogosult, és egyik választásért sem szabad elítélni. Térségünk fejlődésének iránya megmutatta, hogy e modern korban a nemzetté válás bizonyult az egyedüli útnak ahhoz, hogy a közösség létezése biztosított legyen. Aki nem ezt választotta, vagy nem tudta elégségesen érvényesíteni, alacsonyabbrendűnek számított és a nagy nemzeti forrongás közepette felszámolásra, beolvadásra ítéltetett. (Lásd a diaszpórák esetét, amelyek nem rendelkeztek az önszerveződés lehetőségével.) Nyilvánvaló, hogy az a nemzet, amely két évszázados múltra tekint vissza, felettébb érettnek érzi magát (és engedtessek meg most elsősorban magunkra gondolni), az ilyen alá-fölé rendelési játékba nem mehet bele, mert minden ilyen játék alapszabálya, hogy az ember ugyanúgy lehet lent is, mint ahogy fent - ez a játék lényege, s ezért szokták játszani, bár mindig abban a reményben, hogy mindig mi leszünk fönt...

A harmadik anekdotám a nacionalizmus történetéhez kapcsolódik. A nacionalizmus, és ezt Szabó Miklós nagyon jól látja, a természetes (etnikai) és a politikai közösség között húzódó határvonal fölszámolása, az az állapot, amikor az ember a természetes közegbe beleszületve automatikusan a politikai közösség tagjának is számít, a választásra/vállalásra esélye sincs, s ha mégis választana, vagy akárcsak szembehelyezkedne egy ilyen értelmezéssel, hazaárulóvá, „közegidegenné” válna. A nacionalizmus, Szabó Miklós szerint feltételezi, hogy „hallgatólag vagy kimondva (...) a nemzetbe mint politikai közösségbe ugyanúgy beletartoznak a nemzet tagjai, mint a természetes közösségbe”, ez amolyan „természetes kötelékként áll fenn”. És ebből adódnak azon jelenségek (engedtessek meg itt nagyon meredeken fogalmaznom), melyek ezt a választási esélyt megkérdőjelezzik, illetve a „másik” lehetőség választása esetén ezt a lépést elítélendőnek tartják - ezek a nacionalizmus megnyilvánulásai. Természetesen mindez a valóságban - és persze esetünkben sem - nem ilyen egyszerű. Ha egy kisebbség ki van téve asszimilációs hatásoknak, törekvéseknek, ezt a kérdést is differenciáltabban kell kezelni. De kezelni kell és nem elvitatni az egyéni döntés jogát. Véleményem szerint osztársadalmi és közösségi szempontból is - a politikai kultúra szempontjait már nem is említve - sokkal veszélyesebb egy kollektív igényrendszer ráerőszakolása az egyénre (amit egyébként természetesen szintén egyének állapotítottak meg) mint maga az asszimilációs folyamat. A differenciáltabb kezeléshez pedig csak annyit, hogy egy nacionalista hatás ellenreakciójaként nem egy ellenacionalizmus tud érdemlegesen tenni valamit, hanem ennek az „anacionálisnak” minősített magatartásnak az elítélése helyett olyan viszonyokra van szükség, melyek között természetes az egyéni döntések, valamint a kultúrák és nemzetek szuverenitásának tiszteletben tartása, s ha erre rövid távon nincs is mód, akkor is ebben a szellemben kell cselekedni.

Az utolsó anekdotám a határok kérdését, azt a bizonyos kényes kérdést érinti. Nem akarok Magyarországhoz csatlakozni, sőt mi több, ezt a bizonyos „Horné Uhorsko”-t sem akarom elszakítani Csehszlovákiától. Számomra a határok kérdése a csehszlovák államhatárokon belül érdekes, a kérdés háttere ugyanis az, hogy mi hívja életre még ma is a Magyarország felé gravitálás ködös igényét, illetve az „államalkotó” nemzetek részéről azt a reflexszerű félelmet, hogy a kisebbség ezt egyszer megteszi. Hadd ne foglalkozzam most azzal a hamis történelemértelmezéssel és tapasztalattal, hogy úgymond a magyarság ezt egyszer már megtette, ilyen alapon azt is mondhatnánk, hogy egyszer már (1918-ban) Szlovákiához is csatlakozott. Ez nem a kérdés lényegét érinti, ellenkezőleg, elmosza, elfedi azt. Csehszlovákiában az államéletet befolyásoló tényező a cseh és a szlovák nemzet viszonyának a kérdése. Ez gyakorlatilag a köztársaság megalakulása óta probléma, lényege abban foglalható össze, hogy Prága mindig kísérletet tett a szlovák területek majorszálására, ha egész pontosan akarok lenni, azt kell mondanom, hogy számára Szlovákia nem volt politikai kérdés, egyszerűen figyelmet sem fordított rá, csak mert élvezte nemzeti monopol szerepét a köztársaságon belül. A másik oldalon Szlovákia, illetve a szlovák nemzet egyre erőteljesebben lépett föl a „csehszlovakizációval” szemben. E folyamat kicsúcsosodása volt

az 1968-ban elfogadott 143. alkotmánytörvény, amely a föderációt rögzítette. Ez a föderáció azonban felemásan sikerült. A kívánatos szövetségi (föderatív), illetve köztársasági szervek nem épültek ki. Szlovákiában kiépült, Csehországban azonban teljesen formális testületnek bizonyult a Cseh Nemzeti Tanács, hiszen a centralizált államszerkezet nagy hatásköröket utalt a föderatív szintre, és a szövetségi államigazgatási szervek mindenhatósága fölöslegessé tette egy Cseh Nemzeti Tanács tényleges működését. A Szlovák Nemzeti Tanács működése ellenére is, a szlovákság körében továbbra is nagy a félelem a „csehoszlovakizmustól”, és ez meglehetősen determinálja a szlovák politikai vezetést.

A csehszlovák belpolitikának a legalapvetőbb félelemgóca éppen a cseh és szlovák viszonyban keresendő. A szlovákiai politikai élet minden erejét a „cseh” hatások kivédésére fordítja. Ez olykor egész nyíltan, olykor burkolt formában megy végbe. A kérdés lényege mindenképpen a szlovák nemzet, illetve a köztársaság szuverenitásának a hiánya. Az egész államélet feszültségei, türelmetlensége, centralizmusa ebből következik. És ez az, ami kihat a magyar nemzeti kisebbséggel szemben követett szlovák politikára is. Úgy lehetne megfogalmazni ezt, hogy a szlovák politika szuverenitáshiányát a gyöngébb fél irányába kompenzálja. És ha ez igaz, akkor az állam decentralizálásának, a köztársaságok egyre erőteljesebb önállósításának jó hatása lehet a szlovákiai belpolitikára is. A „szlovák állam”, mint példakép és tradíció a szuverenitáshiány legfőbb kifejeződése. Minél önállóbb Szlovákia és Csehország az államkereten belül, annál inkább megszűnik a csehek és szlovákok közötti félelem, és egyenes arányban csökkenni fog a szlovákok és magyarok közötti ellentét is, hiszen biztonságosabb, higgadtabb lesz a szlovák belpolitika. Valódi köztársaságok kellene, melyekben ezek után a nemzeti felhang elveszítheti mai jelentőségét, hiszen nem a másikkal szemben kell megfogalmaznia magát.

Fel kell tennünk magunknak a kérdést, miképp lehetséges, hogy Közép-Európában, e baráti országok közösségében minden logikával ellentétben Európa legmerekvebb országhatárait találjuk, ráadásul akkor voltak a legmerekvebbek (az ötvenes években), amikor ez a fajta „barátság” a „reneszánszát” élte. Ez a tömbön belüli furcsa helyzet, a tömbpolitikának, pontosabban az állami szuverenitás teljes hiányának vagy korlátozott voltának következménye. A határok, mint ezt a mostani folyamatok is jól bizonyítják, ma már sokat veszítettek jelentőségükből, az állami szuverenitás kifejeződésének kelléktárában meglehetősen mélyre kerültek. A tömbön belüli államok ilyen merev határpolitikája elsősorban politikai szuverenitásuk hiányának az egyik kompenzációja. Ugyanez a helyzet a kérdés nemzettudati megnyilvánulása esetén, csakhogy itt nem az állami, hanem a nemzeti szuverenitás, magabiztoság stb. kérdéseként merül fel a probléma. Az ellenségeképek egyszerűbben és látszatra hatékonyabban szolgálták a nemzeti egységtudatot, mint a pozitív értékek színes, olykor rendkívül sokféle kavalkádja, ráadásul helyettesíteni is tudták ezt a rendkívül fáradságos munkát, melynek alighanem az önmagunkkal való, nem mindig könnyen elviselhető szembenézés a legelső stációja.

A kisebbség esetében is erről a szuverenitáshiányról beszélhetnénk, ha akárcsak végcélként is a Magyarországhoz való csatlakozás képe lebegne előttünk. A „haza csak ott van, ahol jog is van” Szabó Rezső-i megfogalmazása szintén erre a szuverenitáshiányra utal, ám gondolatait hadd egészítsem ki azzal, vitázva a Hitelben megjelent írásával, hogy ez nálunk még külsőleg sem adott. A politikai szuverenitás növekedése, a magabiztosabb nemzeti politika kialakítása, valamint ezeknek a kérdéseknek a nyílt megfogalmazása és megvitatása, a vélt és valós problémák artikulációja hozzásegíthet e határkérdés megoldásához is.

* Elhangzott 1989. november 18-án Vágsellyén A csehszlovákiai magyar értelmiségi lét című tudományos tanácskozáson.

Jegyzetek

- 1 Zvara, Juraj (1926) 1954-ben végzett a pozsonyi Komensky Egyetem Bölcsész-tudományi Karán. A tudományos kommunizmus, a szociológia és a nemzetiségi kérdés problémáival foglalkozik.
- 2 Szabó Rezső (1929) Pozsonyban élő jogász, 1968-69-ben a Szlovák Nemzeti Tanács alelnöke volt.
- 3 Ótátrafüredi konferencia - az 1945 utáni időszak első magyar értelmiségi találkozója Szlovákiában, melyre 1968. november 24-én került sor.
- 4 A cikkben szereplő Szabó Miklós-idézetek forrása: Szabó Miklós: *Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében*. In.: *Mozgó Világ*, 1983. 4. sz., 50-60.